

TARİHTE YÖNTEM *

Dr. Oral SANDER

I

Tarihte yöntem sorununda, yani tarihi olayların nasıl kavranıp anlaşılacağı konusunda Türkiye'de yazılanlar çok az. Konu genellikle yüzeysel bir biçimde ele alındığı gibi, bir iki tarih kitabının giriş bölümlerinde, gazete makalelerinde sıkışıp kalmış. Burada amaç, tarihte yöntem konusunun daha geniş biçimde tartışılmasına katkıda bulunmak, yoksa geniş ve derinlemesine bir incelemeye girişmek değil. Ayrıca, Türkiye dışında da konu genellikle iki aşırı görüş içinde ele alınmış : bir yanda tarihin tıpkı bir doğa bilimi gibi incelenebileceğini, tarihte de nedensel yasaların bulunabileceğini savunanlar, öte yanda tarihi bir **historiyografi** (vakanüvislik), tarihçiyi de bir kayıt aygıtı olarak düşünenler. Böylece, incelemenin bir başka amacı ortaya çıkıyor : iki görüşün de temel yanlısını ortaya koymak.

Tarihin konu birimi olan tarihi olaylar fizik ve doğa bilimlerinin yöntemlerinden olan **sıkı** bir tümdengelim ya da tümevarım ile tam kavranamıyor. Çünkü, bu bilimlerin ilgilendiği konuların doğruluğu **deney** ile ortaya konur; tarihte ise, fizikçinin anladığı anlamda, deney yapılamaz. Tümevarım yöntemini bir örnekle açıklamak gerekirse : Birden çok metali ısıtıyoruz (p); ısıtılan metallerin hepsi genişliyor (q). Bu önerme p) q önermesidir ve her deneyde genişleme olayı ortaya çıkıyorsa, yani p) q önermesi doğru ise q başlı başına doğrudur : ısıtılan her metal genişir. Dikkat edilecek olursa burada **olasılık** vardır. Örneğin şimdiye dek yapılan bin

(*) Konu, 28 Kasım 1973'te Siyasal Bilgiler Fakültesinde bir seminer biçiminde tartışılmıştır. Bu seminerde meslektaşlarımın değerli görüş ve eleştirilerinden yararlandım. Gerek kendilerine ve gerekse uyarıları ile incelemeye büyük ölçüde katkıda bulunmuş olan Prof. Nusret Hızır'a teşekkür ederim.

deneyde ısıtılan metaller genişlemiştir, böylece bundan sonra ısıtılacak başka metaller de olasılıkla genişler : p) q önermesi olası bir önermedir. Genleşmemesi de olasıdır, ancak çok daha az olasıdır. Fizik ve doğa bilimleri bu olasılık üzerine oturur.

Tümdengelim yöntemine göre ise p doğru ise, p) q doğru ise q doğrudur. Bir örnekle açıklayalım : Her insan ölür, Aristo da bir insandır. Aristo da ölür. Tarih, büyük ölçüde tümdengelim yöntemini kullanan **matematik düşünce** ile anlaşılabilir. Salt matematik düşünce yer ve zaman olarak belirli bir durumu olmayan nesnelere kavrar. Tarih ise yer ve zaman olarak belirli, artık sürmeyen tek tek olaylardan oluşan geçmişle uğraşır.

Tanrıbilimsel düşünce de tarihi olayların anlaşılmasında kullanılamaz. Tanrıbilimsel düşüncenin amacı tek ve sonsuz bir nesnenin anlaşılmasıdır. Tarihi olaylar ise çok, aynı zamanda sınırlı, belirlidir.¹

Tarih biliminin büyük ölçüde kullandığı yöntem **indirgemedir**. İndirgemedede, doğa bilimlerinin aksine, q doğrudur. Yani, doğa bilimlerinin yöntemi açısından bakarsak, indirgemedede varılan sonuç, bir başka deyişle olay doğrudur. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı 1914'te çıkıp dört yıl sürmüştür. Bu q'dur ve doğrudur. Ancak, indirgemedede p'nin doğru olup olmadığı tam belli değildir, doğru da olabilir yanlış da. Bu doğru ya da yanlışlık q'nun, yani olayın doğruluğunu etkilemez. Bir tarihçi bulduğu yeni bir belgeye dayanarak I. Dünya Savaşının Kayzer II. Wilhem'in kıskançlık duygularının bir sonucu olarak doğduğunu (yani p) öne sürebilir. Bu, doğru ya da yanlış olabilir, ancak savaş olayının doğruluğu bundan etkilenmez. Bulunan belge ilgisi olduğu sanıldığı olayı açıklayamıyorsa dikkate alınmaz, elenir.

Bu açıdan bakıldığında **tarihte olasılık yoktur**; olasılık fizik ve doğa bilimlerine özgüdür. **Tarihte p, yani neden olası değil, soruludur**. Kısaca «p?» dur. Tarihte olasılığın olmamasının nedeni, açıkça anlaşılacağı gibi, fizikçinin anladığı anlamda deney yapılmaması, p'nin tekrarlanamamasıdır. Kısaca, **tarihin konusu «biricik» (unique)** tir. Tek tek olayları arka arkaya getirerek bir genellemeye varmak olanaklıdır. Örneğin, «tarihte her karışık dönemden sonra bir diktatör gelmiştir» sözü, tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi, olası bir sözdür. Ancak, bu tarihi değil, toplumbilimsel

(1) R.G. Collingwood, *The Idea of History*, London, Oxford University Press, 1961, s. 5.

(sosyolojik) bir önermedir, toplumbilimseldir. Tarihin konusu gibi görünüyorsa da kullanılan önerme toplumbilimsel bir önermedir. Toplumbilimde benzer yapıda büyük bir olaylar serisinin nedenlerinin aranması söz konusudur. Doğa bilimlerinde ve örneğin ekonomi biliminde durum budur. Tarih bilimine oranla daha sistemattiktirler. Burada tarih hiç genellemede bulunmaz demek istemiyorum. «Fransa'da 1830 devrimi liberal bir devrimdir» bir genellemedir. Ancak, bu genellemeyi toplumbilimsel önermelerden ayırmak gereklidir.

Kısa bir deyişle, tarihin konu birimi biriciktir ve bu konu birimleri arasında sıkı bir bağlantı aramak, fizik ve doğa bilimlerdeki gibi yasalar bulmağa çalışmak tarihin konusu dışında kalmaktadır. Tarihin konu birimi öncelikle tarihi olay, bu olayın nedeni ya da nedenleri, yani **yorumudur**.

II

Tarihçinin önemli görevi milyonlarca dağınık olay arasında anlamlı olan bir bölümünü bulmak, bunları tarihi olay biçimine sokmak, önemsiz saydığı olayları ise **elemektir**.² Geçmişteki olaylar ancak tarihçi onları ele alıp incelemeğe başladığı taktirde tarihi olay haline gelirler. Tarihin bilimsel olduğunu savunanların bir bölümü, tıpkı fizik ve doğa bilimlerinde olduğu gibi, tarihte de değişik olaylar arasında nedensel yasaların bulunabileceğini öne sürerler. Ancak, daha önce de değinildiği gibi, tarihi araştırmaların gerçek değeri son derece karmaşık olan, aralarında yapısal benzerliklerin kolay kolay bulunamadığı olaylar arasında zorunlu ve sıkı bağlantılar, evrensel geçerlikte yasalar bulmak değildir. Tarihi olaylar kendi başlarına, kendi içlerinde anlamlıdır. Bu yönü ile tarih sanat yapıtlarına benzetilebilir.³ Tarihte evrensel geçerlikte yasalar bulmağa uğraşılırsa, bu yasaların bağlandığı olaylardan daha değerli oldukları sonuca varırız ister istemez. Bu ise, kendi içlerinde anlamlı olan tarihi olayların incelenmesine ters düşer.⁴ Bunu toplumbilimci yapar. Tarihe böyle bir bakış açısı tarihle ilgilenenlerin niçin evrensel yasalarla değil de belirli olaylarla ilgilendiklerini açıklığa kavuşturmaktadır. Disiplinler arası işbirliğinin son derece gelişt-

(2) E.H. Carr, *What is History?* A Pelican Book, Penguin Books Ltd., 1961, s. 15.

(3) R.E. Egner ve E.E. Denonn, der., *The Basic Writings of Bertrand Russell*, London, George Allen and Unwin, 1961, ss. 533-534.

(4) *Ibid.*, s. 53.

ği bugünde **tarihçinin ana uğraşısı**, fizik ve doğa bilimlerinin konu birimlerinin aksine, çok karmaşık olan, incelenmesi ve açıklanması büyük zaman alan tarihi olayları ortaya koymağa çalışmaktır. Çeşitli yöntemler kullanarak doğanın gerçeklerini bulmak ile tarihi olayları bulup bunların nedensel açıklamasını yapmağa çalışmak iki ayrı uğraşı haline gelmiştir.⁵ Bu açıdan tarihi, «**kanıtların yorumu ile geçmişteki insan davranışlarını inceleyen bir bilim**» olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.⁶ Böylece, tarihte yöntem konusu bizi zorunlu olarak «tarih nedir?» konusuna getirmektedir.

Tarihçi işe olayların geçici bir elemesi, bu eleminin ışığı altında olayların yine geçici bir yorumu ile başlar. Bu süreci, bugün ile geçmiş arasındaki karşılıklı ilişki de etkiler: tarihçi bugünün bir parçasıdır, olaylar ise geçmiştir. Olaysız tarihçi köksüz ve boşlukta, tarihçisiz olaylar ise ölü ve anlamsızdır. Burada tarihin ne olduğu konusunda önemli bir ipucu daha ortaya çıkıyor: **tarih, tarihçisi ile olayları arasında karşılıklı ve sürekli bir etkilenme süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmeyen bir «dialogue»dur.**⁷

Olaylar, bu olayları açıklığa kavuşturan belgeler tarih ile uğraşanlar için temel uğraşı olmakla birlikte, tarihçi olaylardan bir «fetiş» yaratmamalıdır; olay tarihin tek kurucusu değildir.⁸ Aynı ölçüde önemli olan bu tek tek olayların **nedenlerinin** ortaya konmasıdır.

III

Tarihi inceleme büyük ölçüde nedenlerin incelenmesidir; yoksa yapılan historiyoğrafi, yani vakanüvislik olur. Ancak, tarihçinin araştırdığı nedenler hem çok hem de karışıktır. Örneğin Bolşevik devriminin nedenleri arasında şunları sıralamak olanaklıdır: Rusya'nın uğradığı sürekli askeri yenilgiler, savaşın ekonomiyi kötü yönde etkilemesi, Bolşeviklerin etkili propagandası, Çarlık rejiminin toprak sorununa bir çözüm yolu bulamaması, fakirleşmiş, işsiz proleteryanın Petrograd fabrikalarını doldurmaları, Lenin'in örgüt kurma yeteneği gibi kimi uzun kimi kısa sürede etkili birçok ekonomik, siyasal, ideolojik, kişisel nedenler. İşte, böylesine karı-

(5) Karl Popper, «Historical and Generalizing Sciences,» Alan Donagan ve Barbara Donagan, der., *Philosophy of History*, New York, the Macmillan Co., 1965, ss. 88-89.

(6) Collingwood, *op. cit.*, ss. 10-11.

(7) Carr, *op. cit.*, s. 30.

(8) *Ibid.*, s. 19.

şık nedenlerle karşılaşan tarihçinin önemli görevlerinden biri bunları önemlerine göre sıraya sokmak; bunu yaptıktan sonra ise hangi nedenin ya da nedenler kategorisinin en önemli neden olduğuna karar verip, son nedeni ya da nedenleri bulmaktır. Bu, işlenen konunun **yorumudur**. Her tarihi olayın incelenmesi nedenler arasında öncelik çevresinde döner. Geçmiş anlamağa çalışan tarihçi, fizik ve doğa bilimcisi gibi, bulduğu verilerin dağınıklığını düzeltmek, sayılarını azaltmak durumundadır.⁹ Tarih burada bütün uzaklığına karşın doğa bilimlerine yaklaşmaktadır.

Burada, tarihçinin nedenlerini önemlerine göre sıraya sokması, yani nedenler arasında bir hiyerarşi kurmasında ve en önemli neden ya da nedenleri bulmasında «**nesnel**» davranamayacağı, kişisel **değer yargılarının** etkisi altında kalabileceği öne sürülebilir, sürülmüştür. Bunun yanıtlanmasında iki nokta üzerinde önemle durulmalıdır.

Bütün toplum bilimlerinde değer yargıları sorunu üzerinde karışık bir tartışma var. Her kişi gibi tarihçinin de kendisine özgü ideolojik, ahlaki, siyasal görüşleri vardır. Bunların kendisinde bulunmadığını ya da incelemesini etkilemediğini, tam anlamı ile «**nesnel**» olduğunu söylemesi, toplum bilimcinin ya kendini ya da başkalarını aldatmasıdır. Tarihçi bir kayıt aygıtı değildir. Tarihçi değer yargılarını okuyucu ya da dinleyiciye iletir; onların sorulanabilmesine olanak sağlar. Öteki toplum bilimlerinde olduğu gibi, tarih incelemesinde de değer yargılarını ortadan kaldırmak, konu biriminin kendisini ortadan kaldırmaktır : insan davranışı ile ilgili olduğundan, insanın değer yargıları her toplumsal incelenmenin konusu içine girer.¹⁰

İkinci olarak şunu belirtmek gerekli : tarihin konusu olan geçmişin yorumunun anahtarı, paradoksal olarak, bugün ile gelecektir. Çünkü, daha önce de değinildiği gibi, tarihçi bugünün insanıdır; bugünün koşullarının ve gelecek hakkındaki görüşlerinin etkisi altındadır. Tarihçinin kullandığı «**demokrasi**», «**özgürlük**» gibi sözcükler dahi tarihin akışı içinde içerik değişikliğine uğrarlar. Geçmiş geleceğe olduğu kadar gelecek de geçmişe ışık tutar. Ancak bu açıdan bakıldığında tarihte bir nesnellikten söz edilebilir ve «**nesnel tarihçi**» den şu anlaşılabilir : geçmiş bilerek içinde bulunduğu zaman ve toplumda anlaşılabilmiş kalıplardan (klişelerden) kurtul-

(9) *Ibid.*, ss. 89-91.

(10) Joan Robinson, *Freedom and Necessity, an Introduction to the Study of Society*, London, George Allen and Unwin, 1970, s. 122.

ma ile bugün ve geleceğin ışığı altında geçmişe daha geniş bir anlayışlar bakabilme yeteneği.¹¹ İşte, geçmiş, bugün ve gelecek arasında tarihçinin kurduğu bu diyalog sonucu tarihçi, tarihi olaylara bakış açısını saptar.

Değer yargıları konusunda söylenecek birşey daha var : doğa bilimleri ile uğraşanların bir bölümü değer yargılarının geçerliliğini kabul etseler bile, tarihte bunların **öznel** olduklarını, doğa bilimlerindekinin aksine, dinsel, ahlaki inançların etkisi altında bulduklarını öne sürerek hafife alma eğilimindedirler. Buna verilecek yanıt şudur : tarihçinin değer yargıları «iyi» ve «kötü» gibi tartışılmasına olanak bulunmayan dinsel, ahlaki, mutlak ve geleneksel değerler olmayıp «ilerici», «tutucu» gibi karşılaştırma temeline dayanan ve üzerinde daha büyük rahatlıkla tartışılabilecek sözcüklerdir. Neye göre ilerici? Değer yargısı buradaki «ne» dedir. Bu ise tarihin akışı içinde bulunur. XIX. yüzyıl tarihinin akışı içinde itici güçler endüstrileşme, liberalizm ve milliyetçilik diye sıralanabilir. Bu güçlere karşı çalışan mutlakiyetçi monarşi, feodalizm ve kilise kurumları «tutucu» olarak nitelendirilir ki bu her türlü bilimsel tartışmaya açık bir değer yargısıdır. «Tarih hareket demektir, her harekette bir karşılaştırma olduğu unutulmamalıdır.»¹²

Bunlardan çıkan sonuç şu oluyor : gerek olayların seçiminde, gerek seçilen olayların nedenlerinin ortaya konmasında, gerekse olayların yorumunda değer yargılarının önemli payı vardır. Bu açıdan bakıldığında, fizik ve doğa bilimcilerinin de **tam anlamı ile nesnel** olamayacağı, çünkü son çözümlemede konu birimini milyonlarca birim arasından kendisinin seçtiği söylenebilir. Bu seçimi ise değer yargılarının etkilemeyeceğini öne sürmek yanlış olur. Örneğin gökbilimci seçtiği gökcisimlerini incelemekte, kimyacı ise seçtiği maddeleri ele almaktadır.

IV

Tarih değerlidir; çünkü herşeyden önce gerçeğin anlatımıdır. Değerinin bütünü bu olmamakla birlikte öteki değerlerinin temeli, ön koşuludur.¹³ Gerçeğin anlatımı olan tarihi olayların ışığı altında, uzantısı ile bugün ile gelecek aydınlatılabilir. Bugünkü olayları tam anlayamıyorsak, bize beklenmedik olaylar gibi geliyorsa, bunun

(11) Carr, *op.cit.*, s. 123.

(12) *Ibid.*, s. 83.

(13) Enger ve Denonn, *op. cit.*, s. 521.

nedeni bugünün olaylarını tarihi bir çerçeve içinde göremememizdir. Tarihin hareket demek olduğu belirtilmişti. Her harekette olduğu gibi tarihte de **eğilimler** (trendler) vardır. Çağımızın olaylarını anlamak ve geleceğin karanlığını aydınlatmak için tarihçi, tarihin eğilimlerini bulmak durumundadır.¹⁴

Burada akla şöyle bir soru gelebilir : tarih doğa bilimlerinden ayrı ise, ana uğraşısı olayların açıklığa kavuşturulup yorumlanması ise, eğilim bulmak tarihin çerçevesi dışında kalmaz mı? Eğilim bulmak doğa bilimlerine özgü değil mi? Önce şunu belirtmek gerekli : tarihçinin ilk ve ana görevi, son derece karmaşık olan olayların açıklanması ve yorumlanmasıdır. Bundan sonra ise, olanakları ölçüsünde, incelediği olayların verilerinin sınırı içinde eğilimleri ortaya koymağa çalışmaktır. İkinci olarak, bu eğilimler, doğa bilimlerinden ayrıdır. İkincisinin nesnel bir mantığı vardır : taş yerçekimi yasasına göre çok büyük bir olasılıkla düşecektir. Tarihte, öteki toplum bilimlerinde olduğu gibi, insan davranışı işin içine girdiğinden, nesnel bir mantığı olmayan eğilim bu ölçüde belirli ve sistematik değildir. Tarihin eğilimleri **belirli ve sınırlı bir dönem için, belirli ve incelenen olaylara dayanan, bu olayların asıl yapısının çerçevesi içindeki eğilimlerdir**. Tarihçi, elindeki tarihi olaylarla, adım adım, tam bir bilimsel çaba ile, eğilimleri bulabilir. Bu açıdan bakıldığında pozitif bilim — toplum bilimi ayrımı kesin, katı bir ayrım değildir. İkisi arasında pozitif olma ayrımı ancak derece ayrımıdır : fizik tarihle karşılaştırılırsa çok daha pozitif sayılabilir. Çünkü son çözümlemede pozitif bilim demek, gözleme dayanıp, gözlemin verilerinin öğrettiği asıl yapıları aşmadan genelliğe varan bilim demektir. Tarihin daha zayıf ölçüde olmakla birlikte aslında yaptığı bundan başka birşey değildir.

Bunları belirttikten sonra, tarih boyunca ve özellikle aydınlanma çağından bu yana sözü edilen tarihi eğilimleri bulma çabalarına kısa da olsa gözatmakta yarar var. Çünkü, böyle bir örnekleme tarihin neyi yapıp neyi yapamayacağını açıklanmasında önemli ipuçları ortaya koyacaktır. Ancak, burada hemen belirtmem gerekli olan bir nokta var : bu incelemenin konusu şimdiye dek yapılan tarih felsefelerini derinlemesine vermek, ayrı ayrı eleştirilerinde bulunmak değildir. Bu, ayrı ve geniş bir inceleme konusudur; bir makalenin sınırlı çerçevesi içine giremez. Yapılacak olan şey şimdiye dek belirtilen noktalara örnek oluşturacak ölçüde ve kısa bir

(14) Robert L. Heilbroner, *The Future as History*, New York, Harper and Row, 1960, ss. 15-16.

biçimde, seçilen birkaç önemli tarih görüşünü açıklamaya çalışmaktadır.

«Tarihte eğilim bulmak» çabalarının çoğu fizik ötesine kaymıştır. Tarihi eğilimleri bulmak için tarih felsefesi yapanlar, gözlem ve incelemelerinin ortaya koyduğu verileri yapı bakımından aşarak, bu verilere yeteri kadar dayanmayarak, geleceği de içine alan genel bir tarihi eğilim bulmaya çalışmışlardır. Bunu yapmakla, tarihi olayların verdiği bilgilerin kapsamını genişleterek bilimsel olmanın sınırını aşmışlardır.

V

Ortaçağın skolastik düşüncesinden sonra aklın ve doğa bilimlerinin büyük önem kazandığı **Aydınlanma Çağı** iyimser bir dünya görüşünün de egemen olduğu bir çağdır. Bu nedenle bu çağın tarihçileri tarih içinde **sürekli bir gelişme çizgisi** görmüşlerdir.

XVIII. yüzyıl düşünürü ve ünlü tarihçisi **Giambattista Vico**, matematik bilgidен başka bir bilginin olamayacağını öne süren Yunan düşüncesine karşı çıkan önemli bir tarihçi. Tarihin, insan davranışlarının bir ürünü olduğu için insan aklı tarafından kavranabileceğini belirtiyor. Ünlü yapıtı **Soienza Noova**'da tarihi olayların belirli yasalara uygun olarak birbirini izlediğini öne sürerek tarihin analitik bir araştırmasını yapmıştır. Vico, tarihte **devri hareketler** olduğunu, her dönemin yerini başka bir döneme bıraktığını söyleyen bir tarihçidir ve kendinden sonra gelen düşünürleri bu açıdan etkilemiştir. Her kahramanlar dönemini, klasik bir dönem izliyor ve bu dönemde düşünce hayal gücü üzerinde, düzyazı şiir üzerinde, barışa dayalı bir ahlak görüşü savaşa dayalı ahlak görüşü üzerinde egemen oluyor. Bu klâsik dönem ise zamanla yerini barbarlığa bırakıyor. Tarihin itici gücü önce çıplak güç, sonra yiğitçe bir güç, sonra yiğitçe bir adalet, sonra ise yapıcı bir düşünce. Ancak, bu gidiş, ortaya çıkan servetin müsrifçe harcanmasıyla duruyor, yıkılıyor. Vico, bu sürecin aynen tekrarlanmadığını, çünkü tarihte tekrarın olmadığını belirtiyor. Bu nedenle **Vico'nun devreleri bir çember değil, sarmal (spiral) biçimde gelişmektedir**. Çünkü her dönem, bir öncekinden yeni yeni unsurlar alır ve bunları kendi içinde eriterek, değiştirerek bir sonraki döneme bırakır, süreç böyle sürer.¹⁵

(15) Collingwood, *op. cit.*, ss. 64-68.

Vico, bu ortaya koyduklarında fizikötesine kaymakla birlikte, öncülüğünü yaptığı «insan, yaptığını bilmek durumundadır» ilkesi modern toplum bilimlerinin temeli haline gelmiştir. Herşeyden önce tarihçinin neyi incelediğini belirlemektedir: geçmişteki insan davranışları.¹⁶ Bu unsur incelemenin başında tarih için verilen tanımın içindedir.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın başlarının kötümser ve demokrasi karşıtı düşünürü **Oswald Spengler** (yapıtı: **Batının Çöküşü**) büyük ölçüde Vico'dan esinlenmiş, tarihte eğilimler arama çabasında Vico gibi devri hareketlerin olduğunu öne sürmüştür. Spengler'e göre her uygarlığın bir doğuşu, bir yükselişi, bir olgunluk çağı ve bir de çöküşü vardır. Bu dört dönemi örneğin Çin uygarlığında izleyen Spengler, Batı'nın da aynı şekilde doğduğunu, yükseldiğini ve XIX. yüzyılda da çökmeğe doğru gittiğini belirtmiştir. Açıkça görülüyor ki, Spengler çözümlemesinin kendisine verdiği verileri aşarak genel bir eğilim arama yolundadır: fizikötesine kaymıştır.

Tarihte devri hareketler çizgisini günümüzde sürdüren bir başka tarihçi, «**Bir Tarih İncelemesi**»¹⁷ adlı yapıtı ile **Arnold Toynbee**'dir. Toynbee ilkelerini doğa bilimlerinin olaylara bakış açısından almakta ve bunları tarihte uygulamaktadır. Bu bakış açısı **dış ilişkiler** kavramı üzerine oturmaktadır. Doğa bilimcisi ya birbirinden ayrı olaylarla karşılaşır, ya da karşılaştığı bütünü, inceleyebilir, sayılabilir parçalara ayırır. Sonra bunlar arasındaki ilişkiyi ele alır. Fakat, her iki durumda da ortaya çıkan belirli bir olayın kendi dışı ile ilişkisidir. Bu nedenle incelenen olay ile ötekileri arasına belirli bir sınır çizmek gereklidir. İşte Toynbee bu anlayışla tarihe bakmaktadır. Böylece incelemesine insanlığı, **kendi içinde bütün toplumlara** bölmekle başlıyor: Batı Hıristiyan alemi, Doğu Hıristiyan alemi, İslâm toplumu, Hindu toplumu, Uzakdoğu toplumu gibi. Bir tarihçinin asıl uğraşısı diyor Toynbee, bu toplumlar arasındaki ayrımları önce kesin bir biçimde ortaya koymak, sonra bunlar arasındaki ilişkileri incelemektir. Örneğin, Toynbee'ye göre Batı toplumu Yunan toplumunun bir devamı olmayıp, onunla ilişkisi olan, ancak ondan ayrı ve kendi içinde bütün bir toplumdur. Dikkat edilirse, Spengler'den ayrımlı olarak Toynbee'de toplumlar arasında karşılıklı ilişkiler söz konusudur. Bu çaba belirli genel kavram ve kategorilerle sürdürülür. Bunlar, uygarlık, sıkı ilişki (af-

(16) Donagann ve Donagann, *op. cit.*, s. 7.

(17) Arnold Toynbee, *A Study of History*, Oxford University Press, London, 1935.

filiation), bulanık dönemler (time of troubles), iç proleterlik, dış proleterlik, evrensel devlet, evrensel kilise gibi kategorilerdir. Toynbee, bu kategorilerin yardımı ile çeşitli toplumlara böldüğü tarihin incelenmesine, yani asıl amacı olan uygarlıkların karşılaş-tırmalı incelemesine girişmektedir.¹⁸

Toynbee'nin tarih görüşü ile ilgili olarak iki şey söylenebilir: Toynbee'nin tarih görüşü doğacıdır: toplumun yaşantısını biyolo-jik bir yaşantı olarak görmekte, tarihin yalnızca, tarihçi tarafından tıpkı bir doğa bilimcisi gibi gözlenecek ve kaydedilecek olaylardan oluştuğunu kabul ederek tarihi ya da tarihi süreci kendi içinde bü-tün parçalara ayırmakta, böylece tarihi sürecin sürekliliğini yadsı-mış olmaktadır. İkinci olarak Toynbee, tarihi olayları tam bir Hı-ristiyan gözlüğü ile görmekte ve sonunda evrensel bir kilisenin ta-rihte doruklaşacağına inanmaktadır. Böylece Toynbee fizikötesine kaymaktadır.

VI

Tarihi sürecin bir başka önemli yorumu olan **maddeci tarih gö-rüşünü** sistematik bir biçimde ilk kez ortaya koyan **Karl Marx**'tır. Ancak, buna geçmeden önce, maddeci olarak niteleyemeyeceğimiz, fakat Marx'ın bu yönde esinlendiği **Hegel**'in tarih görüşü üzerinde durmak gerekecek.¹⁹ Hegel'in tarih görüşünün temeli şu: Tarih fel-sefesi, kendinden öncekilerin yaptıkları gibi, tarihin felsefi bir bi-çimde düşünülmesi değildir; fakat tarihin daha yüksek bir düzeye yükseltilerek, ampirizminden başka şeyler kazandırılmasıdır. Kısa-ca, tarihi olaylar yalnız incelenmekle kalmayacak, tarihi olayların niçin böyle olduklarının nedenlerinin anlaşılması asıl çaba olacak-tır. Hegel'in tarih görüşü ile ilgili olarak söylenebilecek ikinci şey, tarihe doğa yolu ile varmayı reddetmesi. Ona göre tarih ile doğa iki ayrı uğraşıdır. Tarih kendini asla tekrarlamaz, fakat, Vico'dan esinlenerek, sarmal bir biçimde sürer. Örneğin, tarihin her döne-minde savaşlar vardır ama her savaş, insanoğlunun bir önceki sa-vaştan bazı şeyler öğrenmiş olması nedeni ile, yeni bir savaştır.²⁰ Hegel, **Tarihin Felsefesi** başlıklı yapıtında, tarihi sürecin asıl ne-deni olan itici gücün **akıl** olduğunu ileri sürüyor. Yani, tarihte olan-

(18) Collingwood, *op. cit.*, ss. 159-161.

(19) Nusret Hızır, «Hegel ve Nietzsche'de Tarih Görüşü,» *Atatürk Konfe-ransları*, IV, 1970, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, ss. 16-19.

(20) Collingwood, *op. cit.*, ss. 113-115.

lar **insan iradesi** ile olur, çünkü tarihi süreç insan davranışlarından oluşur ve insanoğlunun iradesi ise eyleme geçen akıldan başka birşey değildir.²¹ Bu mantığı sürdürürsek, tarih insan davranışlarından oluştuğuna göre bütün tarih «**tek bir tarihtir**» ve bu da **siyasal tarihtir**. Çünkü Hegel'e göre tek bir akıl vardır.

Hegel'in Marx'ı asıl etkileyen görüşü diyalektiklidir. Diyalektik, çok kısa bir deyişle, belirli bir durumda, bu durumun aksinin belirmesi ile ikisi arasında beliren gerginliğin verimliliği, yani dinamizmdir. Bu tez-antitez : sentez sürecinde Hegel'in diyalektiği önce algı ile başlar. Algının kendine yabancılaşması ile beliren gerginlik bir üst düzeyde düşünceye varır. Aynı süreçle düşünce bir üst düzeyde doğaya, sonra devlete (Prusya devleti) geçer ve akılda, yani felsefe gibi üst yapılarda doruğuna ulaşır. Dikkat edilirse, Hegel, diyalektik yöntemle, tarihi olaylara, hukuki ve siyasal ilişkilere fizikötesi bir temel arama yolundadır. Ayrıca tarihin akışını gününde, yani Prusya Devletinde durdurmuş ve dondurmıştır.

Hegel'in diyalektik yönteminden esinlenen Karl Marx tarihin en üst yapı olarak akılda (felsefede) sona ermesini kabul etmemiş ve Hegel gibi metafizik bir temel arama yerine tarihin maddeci yorumunu geliştirmiştir. Marx, Hegel'in diyalektiği ile tarihi olayları incelemektedir. Tarihte her olayın bir aksi belirlemede, ikisi arasındaki gerginlik tarihi olayın gelişimine neden olmaktadır. Tarihi süreç bu biçimde oluşmaktadır. Marx'a göre tarihi süreçte ortaya çıkan bu gerginlik sınıflar arasındadır ve bunun temelinde de ekonomik etkenler vardır. İşte, Marx'ın tarihin maddeci yorumu bu temel üzerinde yapılmaktadır : maddi yaşantıda ekonomik etken, yani üretim biçimi, yaşantının genel toplumsal ve manevi karakterini belirler.²² Kısaca, Marx'a göre insan toplumunun itici güçleri kaynağını, Hegel'in dediği gibi akıldan ya da mutlak ruhtan almaz; insanlık tarihi maddi bir temele dayanmaktadır. Marx'a göre yaşantının bütün işlevleri arasında en önemlisi üretimdir. Bunu da belirleyen üretim güçleridir; üretim güçleri arasında ise baş yeri işçiler tutar, kapitalist toplumda değer yaratan güç işçidir.²³

(21) *Ibid.*, s. 116; Donagann ve Donagann, *op. cit.*, ss. 53-54.

(22) Lewis S. Feuer, *Karl Marx and Friedrich Engels, Basic Writings on Politics and Philosophy*, New York, Doubleday and Company, Inc., 1959, ss. 42-47.

(23) Marx Beer, *Hegel'in Felsefesi ve Marx'ın Tarih Anlayışı*, (Çev. F. Sabit), Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969, ss. 38-39; Feuer, *op. cit.*

Marx'ın düşüncesine göre bir noktada bu üretim güçleri içinde buldukları toplumdaki üretim ilişkileri ile çatışır ve bunun sonunda toplumsal bir devrim olur. Ekonomik temelin değişmesi ile ve buna uygun olarak bütün üstyapı da değişikliğe uğrar.²⁴ İşte, çok kısa olarak tarihin maddeci yorumu da budur.

Burada hemen yöntem açısından söylenecek birşey var: Vico, Spengler ve Toynbee, tarihin verilerini, bilimsel olmanın sınırını aşarak fizikötesine kaymışlardı. Marx ise, tarihte her çatışmanın bir sınıf savaşı olduğunu söylemekle, olaylarla olan sıkı ilintiden uzaklaşıp, onları aşarak yine tarihin sınırını aşmış ve bu kez fizikötesine değil, toplumbilime kaymış bulunuyor.

Tarihin maddeci yorumu hakkında bugüne dek birçok eleştiriler yapılmıştır. Örneğin **E. Bernstein**, tarihin maddeci yorumunu temel olarak kabul etmekle birlikte, bunun en gelişmiş biçimi ile uygulanması gerektiğini belirtmekte. Bernstein'a göre, tarihi olayların incelenmesinde üretim güç ve ilişkilerinin yanında hukuk, ah-lâk kuralları, her dönemin tarihi ve dinsel gelenekleri, doğanın coğrafî ve öteki koşullarının etkileri de hesaba katılmalıdır. Ekonomik etkenler herşeyden önce belirli bazı düşüncelerin oluşmasında bir eğilim yaratırlar; bunların nasıl gelişip yayıldıkları bir dizi etkenler topluluğunun sonucudur. Hatta Bernstein'a göre, toplum geliştikçe, ekonomik olmayan etkenler, gelecek değişikliklerin saptanmasında gittikçe daha çok önem kazanırlar.²⁵

Ünlü tarihçi ve filozof **B. Croce**, **Tarihi Maddecilik ve Karl Marx'ın Ekonomisi** başlıklı yapıtında, bir toplumda sınıflar varsa, bu sınıfların çıkarları birbirleri ile çatışıyorsa ve sınıflar bu çatışmanın bilincindeyseler, tarihin bir sınıf savaşı olduğunun doğru olduğunu yazmaktadır. Ancak, Croce'ye göre sınıfların her zaman çıkarları çatışmaz; çatıştıkları zamanlarda bile sınıfların üyeleri bu durumun bilincinde değildirler. Bu durumlarda tarihi olaylar sınıf savaşı olarak görülemez.²⁶

Tarihin maddeci yorumunun eleştirici hemen hemen bu belirtilen çizgide sürmektedir. Kısaca, tarihi olayların yorumlanmasında, anlaşılmasında ekonomik etkenler dışında kalan etkenlerin de — örneğin milliyetçilik ve psikolojik etkenler gibi — payı olduğu ve Marx'ın bunu dikkate almadığı. Bu eleştirinin savunmasını, mad-

(24) Feuer, *op. cit.*

(25) Harry W. Laidler, *History of Socialism*, London, Routledge and Kegan Paul, 1968, ss. 240-241.

(26) *Ibid.*, s. 256.

deci görüşü Marx'la birlikte temellendirmiş olan F. Engels yapmaktadır. 1890'da yazdığı bir mektupta,²⁷ tarihi belirleyen unsurun son çözümlemede üretim güç ve ilişkileri olduğunu, ne Marx ve ne de kendisinin bundan öteye birşey söylemediklerini belirtmektedir. Engels'e göre ekonomik unsurun tek unsur olduğunu öne sürmek saçma ve anlamsızdır. Ekonomik koşullar temel olmakla birlikte, üst yapının çok çeşitli unsurları tarihi mücadeleler üzerinde etkili oldukları gibi, birçok durumlarda da biçimini saptarlar.

Eleştirilerin de ışığı altında şu söylenebilir: tarihin maddeci yorumu, incelemenin başından beri belirtmeğe çalıştığım gibi, tarihi olayların nedenlerinin çokluğu, önceliği ve yorumu çevresinde dönen modern tarih anlayışına ekonomik etkenlerin önemini sokmuş, Hegel'in diyalektik anlayışı, yani iki zıt olayın çatışması sonucu ortaya çıkan dinamizm ise önemli bir anlayış getirmiştir. Bu, birbiri ile çatışan süreklilik ve değişme güçlerinin yarattığı değişikliğin, tarihin temeli olduğu görüşüdür. Yani, tarihte sürekli görünen hiçbir şey iç değişimin aşındırıcı etkisinden kurtulamadığı gibi, görünüşte ne denli birdenbire ve şiddetli olursa olsun, hiçbir değişiklik de geçmiş ile bugün arasındaki sürekliliği tam anlamı ile bölemez.²⁸

Konuyu, bütün belirtilen noktaların ışığı altında bir tarih tanımı ile kapatmak yerinde olacaktır. **Tarih, amaç olarak insanın kendisini, dolayısıyla yeteneğini tanımasını, yöntem olarak da kanıtların ortaya çıkarılması ve belirli bir yaklaşımla yorumlanmasını benimseyen, toplumsal bir varlık olan insanın geçmişteki davranış ve çabaları ile uğraşan bir bilim dalıdır.**

(27) 21-22 Eylül 1890'da Joseph Bloch'a yazdığı mektuptan, Feuer, *op. cit.*, ss. 397-400.

(28) E.H. Carr, *A History of Soviet Russia, Socialism in One Country, 1924-1926*, Vol. I, New York, the Macmillan Company, 1958, s. 3.